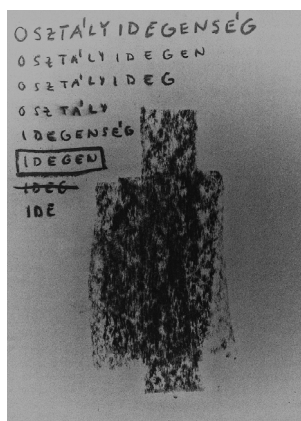

RAINER M. JÁNOS

A KÁDÁR-KORSZAK KUTATÁSA – KÖZELMÚLT ÉS KÖZELJÖVŐ

Jóllehet, több mint két évtizedes érdemi történetre tekinthet vissza, a Kádár-korszak kutatásának csupán közelmúltja van. Szórványosan már 1989 előtt megkezdődtek ezzel kapcsolatos munkálatok, egyes esetekben érdemi, ma is figyelembe vehető eredményekkel. Ezek sorában elsősorban a gazdaságtörténetet kell említeni. Az alapvető fordulatot, a voltaképpeni történeti kutatás kezdetét természetesen 1989 jelentette. A tabujellegű kötöttségek megszűntek, a források hozzáférhetősége megteremtődött és megszilárdult (ha nem is minden tekintetben problémamentesen), szabaddá vált egyebek mellett a kortörténetről való beszéd. Elsősorban a korszakot és a szovjet típusú rendszert számos tekintetben pozitív értékekkel párosító elemzők ugyan időnként fogalmi diktátumokról vagy éppen terrorról beszélnek, ez azonban nem több, mint a mindenkori *mainstream* vagy éppen nyelvi divat nyomása – ennek jelenléte azonban nem tagadható, emiatt jelentőségét és erejét is látni kell. Átfogó jelenkortörténeti témává a szovjet típusú rendszer 1956 utáni magyar története mindenesetre 1989 után vált.

A Kádár-korszak (újabb) historiográfiáját itt nem tekintem át részletesen.¹ Írásom első részében a történeti emlékezet néhány általános vonását foglalom össze. Ebben megkísérlem különválasztani a korszak irodalmát a Kádár személyére vonatkozó kutatásoktól. Ezt követően a legújabb, a 2010-es években kirajzolódó történetírói megközelítéseket próbálom jellemezni. Végül a korszak és annak lényeges jelenségeivel kapcsolatos néhány problémára utalok, amelyek benyomásom

Idestova negyedszázad után mindinkább meggyőződéssé válik – s a Kádár-kor újabb történetírása adalékok sokaságát szállíthatja hozzá –, hogy sokkal több köti össze a jelent (sőt, a jövőt) a távolinak tetsző 20. századdal, mint azt 1989 után sokan magabiztosan hirdették.

szerint a következő években a korszak kutatóit foglalkoztatják majd, illetve amelyekre előreláthatólag különleges figyelem irányul (már amennyire ez utóbbi egyáltalán előre látható).

1. A Kádár-korszak 1989 utáni tanulmányozását három fontos tényező befolyásolta alapvetően. Az egyik az időszak kollektív emlékezete. Ennek uralkodó története a szolid emelkedés és stabilitás időszakáról szólt, amely a nyolcvanas években válságjelenségeket mutat, de a feszültségek jórészt a felszín (a nyilvános beszélgetések) alatt maradnak. A másik meghatározó tényező az a nagy figyelem, amely a rendszerváltás idején, majd azt követően 1956-ra irányult. A kettő közül a történeti megismerésre végül az utóbbi gyakorolta a nagyobb hatást. A Kádár-korszak mindenekelőtt *1956 utáni* történetként kezdett íródni. Az eredettörténet megismerésének rendszerváltó élménye időlegesen háttérbe szorította, elhalványította a korábbi kollektív emlékezeti paneleket. Kádár kora 1956. november 4-ével indult, s meghatározója – ideig-óráig – 1958. június 16-a, Nagy Imrék kivégzése lett. 1956 megismerése, történeti újraábrázolása legintenzívebben a forradalom utáni megtorlás dokumentációjából vált lehetségessé. A korábban teljesen ismeretlen forrásokra irányuló nagy figyelem rendkívül élesen „bevészte” a magyar történeti emlékezetbe a megtorlás történetét, amely a korábbi kollektív emlékezetből jórészt hiányzott, illetve lapangott vagy lefojtott maradt. Végül a harmadik tényező a hozzáférhetővé vált források hatalmas tömege, amelyek feldolgozásához, a szisztematikus empirikus kutatásokhoz időre volt szükség. Ennélfogva az érdemi történeti irodalom a kilencvenes évek végén jelentkezett.

A fellendülő kutatást meghatározó tényezők sorában nem említettem a nemzetközi történettudományi diskurzus befolyását – s ez nem véletlen. A Kádár-, illetve kádárizmus-jelenség *egykori* elemzéseit többnyire magyarok írták, de Nyugaton születtek, s ott is jelentek meg – még a demokratikus ellenzék történetírása is sokkal inkább e közegeből merített inspirációkat. Ezeket a megközelítéseket sokszínűség, elméleti megalapozottság és frissesség, a szovjet típusú rendszerekről folyó vitákra való reflexió jellemezte. Az 1989 utáni nagy empirikus nekilendülés – eleinte úgy tűnt – nem épít ezekre a nagyon is fontos eredményekre, s ha elméleti keretbe is igyekezett ágyazni mondandóját, azt leginkább a politológia egy korábbi paradigmájában, a totalitarizmuselmélet szerkezetében tette.² 1989 élménye, a korszakkal és nyelvvel való szakítás (belső) kényszere bizonyos elméleti kiüresedéssel, pozitívista reneszánszsal járt.³ Azok a fontos művek, amelyek, éppen ellenkezőleg, igyekeztek kutatási eredményeiket elméleti keretbe illeszteni, inkább kivételszámba mentek – ezek sorából kiemelkedik Kalmár Melinda monográfiája a kora kádárizmus ideológiájáról.⁴

Az újabb irodalom *ittthon* egyelőre nem eredményezett a *korszakról* szóló tudományos monográfiát. Ez azonban nem meglepő, ha meggondoljuk: az ilyesfajta összefoglalókat napjainkban vagy ismeretterjesztő szándékok hozzák létre, vagy kimondva-kimondatlanul a felsőoktatás tankönyvszükséglete. A jóval rövidebb és sok tekintetben feltártabb 1945–56-os periódusról csupán tavalyelőtt jelent meg e célokra túlmutató összefoglaló Gyarmati György tollából.⁵ Más a helyzet a külföldi tudományossággal, ebben a közegeben látott napvilágot a Kádár-korszak első átfogó tudományos feldolgozása. Tőkés Rudolf eredetileg amerikai közönségnek szánta monográfiáját – a politológusprofesszor munkája voltaképpen a magyar rendszerváltás története. A Kádár-korszak leírása viszont több mint „felvezető”: a könyv fele, sőt ha a korszak végéig, 1989-ig számítjuk, csaknem háromnegyede foglalkozik vele.⁶ Tőkés ráadásul igen részletes képet rajzol a periódusról, s ehhez elsőként használta fel az 1989-ben felszabadított politikai döntéshozatali (MSZMP KB, PB stb.) iratokat. A kádárizmus jellemzését voltaképpen a teljes könyv adja. Legtágabb értelmezési kerete

a totalitarizmuselmélet, bár ezt Tőkés nyíltan nem deklarálta. Célja az 1989-es összeomlás magyarázata, amelynek okai szerinte „strukturális és szituatív kényszerek”. A strukturális kényszerek közé sorolta Magyarország szovjet szövetségi rendszerbe tartozását, illetve a kommunista pártállam „tökéletlen genetikai kódját” – ezen Martin Malia nyomán a marxista-leninista ideológia, illetve megvalósításának szovjet példái iránti elkötelezettséget értette.⁷ A szituatív kényszerek a kizárólag Magyarországra jellemző körülményeket jelentették (ide tartozik 1956 öröksége, az ország szovjet tömbön belüli „fonák helyzetének fokozódása”, a vezető politikai személyisége, az elit politikai kultúrája). Tőkés fontos megállapítása szerint e kényszerek a nyolcvanas évekre bénultságot eredményeztek, és megakadályozták a zökkenőmentes átmenetet a totalitáriusból a poszttotalitárius „vezetési stílusba” (amely utóbbi konszenzusos, elitkooptáló, az erőszak helyett inkább a meggyőzés eszközeit használja).⁸ Eszerint tehát a rendszerváltás küszöbére egy totalitárius rendszer érkezett. Nem sokkal később azonban a szerző – a totalitárius paradigmát részleges revízió alá vevő Richard Lowenthalra hivatkozva⁹ – mégiscsak határozott különbséget tett háromféle politikai vezetési stílus, illetve a kommunista párt háromféle viselkedésmódja között. A szovjet típusú rendszer bevezetésének szakaszában (ezt Tőkés egészen a hatvanas évek elejéig számítja) az élcsapat jellegű hatalomgyakorlási stílus volt a jellemző: célja a hatalom megszerzése, megszilárdítása, a tulajdonviszonyok átalakítása, a társadalom mobilizálása, illetve erőszakos kényszerítése különféle ideologikus célok elérése érdekében. Ezt követte a *rendszerigazgatási* működési mód, amely a hatvanas és hetvenes években jellemezte a magyar kommunista elitet. A rendkívüli célok és intézkedések, erőszakos módszerek helyét az igazgatás bürokratikus rutin eljárásai vették át. Mind nagyobb szerephez jutottak a gazdasági ösztönzők, a gazdaság hatékonyságát korlátozott reformok életbe léptetésével kívánták segíteni. E szakaszt jellemezte még a párt és az állam funkcionális kettéválása, a „posztmobilizációs etatizmus” (a fogalmat Tőkés korábbi kremlinológiai munkáiban is használta). A fogyasztási igények kielégítése együtt járt az ideológiai elkötelezettségek lazulásával. Mindennek eredménye, hogy a társadalomban kialakult a rendszer politikai legitimációja. A harmadik, „utóvéd” stílust és viselkedésmódot hiánypótló intézkedések jellemzik, amelyek időt biztosítanak a pártnak a szervezeti önvizsgálatra, a politika újragondolására s így felkészülésre egy újfajta politikai rendszerbe való átmenetre.¹⁰

A Kádár-korszak eddigi legrészletesebb, egyben legjobban sikerült leírása a manapság legelfogadottabb jelenkori történeti szintézis, Romsics Ignác nagyszabású munkájának VII. fejezete. Romsics itt is a század más periódusaira alkalmazott problémaközpontú, tematikus leíró módszert alkalmazta, talán azzal a különbséggel, hogy a Kádár-kor politikatörténete alig észrevehető, mintha nem is létezett volna. (Kivéve, furcsa módon, a külpolitikát.) Romsics a kádári berendezkedésre a „magyar modell” kifejezést használja. Ennek legfontosabb jellegzetessége, hogy *poszttotalitárius*, autoriter diktatúra, amelyben lehetővé vált a társadalmi alrendszerek bizonyos önállósodása – ez fejeződött ki például a tervezettség racionalizálásában (vagyis az 1968-as gazdasági reformban), továbbá az ideológiai hegemonia megszűnésében. A mindennapi élet depolitizálódott, a társadalom fogyasztási igényeinek kielégítése a hatalom fontos törekvésévé vált. Az autoriter rendszert tehát bizonyos flexibilitás jellemezte, ami azonban nem volt korlátok nélküli: a változtatások vagy az erre irányuló törekvések nem érinthették az egypártrendszer és a Szovjetunió szerepét.¹¹

Kádár *személyéről* 1989 előtt mindössze két értékelhető könyv született: az angol újságíró, William Shawcross életrajza a hetvenes évek közepéről¹², valamint a magyar író, Gyurkó László esszéje a nyolcvanas évekből.¹³ Mindkettő a sikeres Kádár-korszak egy-egy jellemző Kádár-*imago*-ét mutatja fel. Az egyik a *jól tájékozott* Nyu-

gat ismereteit foglalja össze, amelyet – talán éppen ezért – senkinek sem jutott eszébe magyarul is kiadni 1989-ben vagy azután. Gyurkó a kádárista reformer értelmiség adott pillanatban lehetséges és képviselhető érzelmeit írta le.

A releváns művek sorát előbb fontos forráskiadványok,¹⁴ majd a kétezres évek elején Huszár Tibor kétkötetes politikai életrajza nyitotta meg.¹⁵ Az impozáns méretű monográfia szerkezeti és arányproblémái jól érzékeltetik az 1989 utáni irodalom első hullámának jellemző vonásait. Az eredetileg pszichológus, majd szociológus szerző rendkívül részletesen „fejtette meg” Kádár készülődésének éveit – amelyekről igen kevés releváns és a személyhez szorosan kötődő adalék maradt. Kádár esetében nyilvánvalóan nem ez, hanem a hatalom évei, az 1956 utáni periódus a fontosabb. Ez a rész azonban inkább különálló, eltérő természetű elemzések sorozata: politikatörténeti, Kádár nagyon különböző természetű megnyilatkozásai, jobbrara testületi üléseken elmondott beszédei és levelei alapján, másrészt a csúcsvezetői mindennapok szociológiájáról és pszichológiájáról. A leírt esetek azonban nehezen állnak össze egységes történetté. A Kádár-korszak *belső* személyi viszonyainak, nyelvezetének, át- és kihallásainak, egyszóval a *magyar kremlinológiának* beható ismerete nélkül az esettanulmányok rejtélyesek maradnak. A hatalom mindennapjainak gondos feltérképezése zárványként bukkan fel a szöveg különféle helyein. Huszár attitűdje megértő-elemző – ám a könyv utolsó részében, Kádár elmozdításának, majd gyors leépülésének folyamatában Huszár Tibor a szovjet vezetés, illetve Grósz Károly és csapata többé-kevésbé tudatos együttes játékát látja, s nehezen tudja titkolni megrendültségét. Ennél is fontosabb, hogy a kádárizmus jellemzőinek rendszeres leírására kísérletet sem tett – noha életrajza második kötetének egyik kulcsfogalma a *kádárizáció*.

A legsikerültebb Kádár-monográfiát az angol Roger Gough írta – aki nem magyar, nem is céhbéli történész, hanem közgazdász, egy angliai *think tank* kutatási igazgatója.¹⁶ Gough rendkívül alapos kutatómunkát végzett, és nagyon tájékozott. Beható levéltári kutatásokat folytatott Budapesten, egy sor interjút készített, másokat felhasználott. Megközelítése – saját szavaival – „szégyentelenül kronologikus”, tárgya a politikai döntéshozatal, amelyet – John Dunn cambridge-i professzor kifejezését idézve – „az improvizáció, a kompromisszumok, a zavar, a kudarccs és a teljes kifulladás realitásaként” jellemez. Ráadásul már itt megállapítja, hogy Kádár – kétségtelen stratégiai érzéke ellenére – „velejjég banális politikus volt”. Gough könyve valóban „semmi egyéb”, mint egy valóban egyszerű időrenddel operáló, de minden lényeges részletre kitérő, arányos életrajz. Mivel tényleg el akarja mesélni Kádár egész történetét, és ügyel arra, hogy azt angol olvasói is értsék, gazdaságosan kell írnia. Nem bonyolódik hosszadalmas magyarázatokba tehát – de vannak magyarázatai és véleménye is. Fejtegetései Kádár „mérlegéről” – miközben megjegyzi, hogy emlékezete élő és megosztó – üdítően rövidke, de elgondolkodtatóak. Kádár erkölcsi felelőssége emberek haláláért teljesen világos Gough számára. Rendszerének egyedi vonásait viszont igencsak viszonylagosnak látja: „nem alapvetően más rendszer volt, hanem a posztstálinizmus egyik változata”. Két ember (Rákosi és Nagy), két tapasztalat (saját bebörtönzése 1951-ben és 1956) szolgált Kádár számára negatív hivatkozási pontként, s azokból „egy sor primitív alapelvet” szűrt le.

A kétezres évek elejétől szemléleti, tematikai és generációs váltásra került sor a magyarországi történetírásban, s ez hatott a Kádár-korszak ábrázolására is. Az alapjában politikai rendszerfogalmak átadták helyüket a nyelvi fordulattól, illetve a posztmodern interpretációktól erősen befolyásolt, elsősorban társadalom- és mentalitástörténeti módszereknek és megközelítéseknek. Tóth Eszter Zsófiát például nem is az időszak története érdekelte, hanem hogy milyen szövegekben és jelekben alkotta meg a kádári Magyarországot a maga hétköznapijainak szereplőit, és milyen szövegekbe rendezik (rendezték) e szereplők a maguk élettörténeteit tíz évvel e világ el-

múlta után.¹⁷ A hivatalos diskurzusokat az emlékezetekével ütköztette (de ugyanezt tette az emlékezetekkel is: egymással szembesítette őket). Horváth Sándor könyve arról a folyamatról beszél, ahogy egy ifjúsági *galeri* (a hírhedt Nagyfa galeri) története „késztült” – 1970-ben.¹⁸ A források az egykorú nyilvános történet keletkezésének körülményeire, a történetet alkotók motívumaira világítanak rá – és *nem arra, hogy mi is történt valójában*. Tóthtól és Horváthtól eltérően az empirikus társadalom (munkásság-)történetet író Bartha Eszter könyve a (poszt)sztalinizmus rendszerparadigmájával is bőségesen foglalkozott.¹⁹ Szerinte az ötvenes évek közepe és 1968 között a sztálinizmust felváltotta a *jóléti diktatúrának* nevezett rendszer. Ez egyfajta ki nem mondott társadalmi szerződés, amelyben a posztsztálini állam gondoskodik a munkásság fogyasztási igényeinek kielégítéséről, klasszikus munkáspolitikát folytat, a munkásság pedig lemond forradalmi potenciáljáról. A jóléti diktatúra abban próbált versenyezni a sokkal fejlettebb kapitalista centrum országaival, amiben a félperifériás térségnek eleve sem lett volna esélye: a fogyasztásban, az életszínvonalban, a javak mennyiségében és minőségében. Ennek a legitimációs alapjai rendültek meg a nyolcvanas évekre.

Más szempontból hozott újat a kádárizmusról szóló dialógusban a kétezres években György Péter. Györgyöt a kádári diskurzusok, majd pedig az időszak emlékezte érdekelte. *Néma hagyomány* című könyve a legnagyobb tabuval, 1956 emlékének elfojtásával foglalkozott – középpontban a *szólás* pillanatával, 1989. június 16-ával.²⁰ Egy későbbi esszégyűjteményében a kádári tudatállapot mai rekonstrukcióját mutatja be. A hidegháború kettéosztotta világ mindkét oldalán modern társadalmak működtek, „drámai mélységű különbségekkel” ugyan, de „mélységes megegyezésekkel és azonosságokkal”. Az „ellenfelek közötti antropológiai programok hasonlatossága éppolyan nagy volt, mint a politikai érdekek és gyakorlatok közötti eltérés”. A hasonlatosság, sőt azonosság alapja a modern társadalom, a modernitás normatív programja, a születési és más determinációk radikális tagadása, a racionális gondolkodás, a tudásalapú társadalom utópiái.²¹ György, tézise tanúsága szerint, a szovjet típusú rendszer modernizációelméleti megközelítését vallotta. Az évtized végén György Péter ismét visszakanyarodott a tudatalattihoz – ezúttal azonban egy mélységesen személyes történeti esszében, amely saját apjának emlékezetén (vagy inkább a *nem-emlékezésén*) alapult. Eszerint a kádárizmus a hallgatások kora. A 20. század elejétől kezdve egymásra tolódó, jelentős részben traumatikus élményeket a század közepére (György szerint egészen pontosan 1960–62-re) sikerült *lezárn*i. De oly módon, hogy nem rendeződtek történetekké, így nem is kellett értelmezésükkel bibelődni, betolhatókká váltak az össznemzeti elfojtásba. Maga a nemzeti kultúra, amely mindig *teljes történetekből* áll, a rendszer számára vállalható és vállalhatatlan szereplők és események kétségbeejtő összevisszaságával is egyfajta kollektív tudatalattiba került. Hallgatás és történetnélküliség kora ez: a társadalom minden csoportjának és generációjának a felejtés és a hallgatás szabadságát ajánlja. Csak a nyolcvanas évek hozták el a történetmondás idejét.²²

2. Kádár személyét s így a kádárizmust is előbb a magyar forradalom 50. évfordulója, majd a korszak névadójának 100. születésnapja újra a közbeszéd középpontjába állíthatta volna – de ma már elmondható, hogy ez nem így történt. Amennyiben a 2010-es évek fordulatot hoztak a közelmúlt történetével kapcsolatos attitűdökben, akkor e fordulat kétségtelenül az érdeklődés fókuszának áthelyeződésében érhető tetten. 1989 óta, ha változó hangsúlyokkal, változó intenzitással is, de a közelmúlt jórészt az 1945 után történeteket jelentette. Ezzel legfeljebb a trianoni békekötés mozanata, részletei és következményei „versenyezhettek”. Az 1945 utáni korszak helyét néhány éve a Horthy-korszak foglalta el. Horthy „reneszánsza”, a két világháború közötti korszak újraértékelése egyenesen következett abból a leegyszerűsített és egyol-

dalú értékelésből, ami 1945 után alakult ki. Ezen késő Kádár-korra megszilárdult képen a magyar történettudomány differenciáló és szakszerűsödő törekvései sokat változtattak.²³ A tiltott vagy korlátozott emlékezeti helyek között foglalt helyet Trianon és a holokauszt egyaránt – természetes volt hát az érdeklődés és az értékelési igény 1989 után. A kétezres évek eleji általános politikai jobbratulódás (vagy a baloldal eszmei elbizonytalanodása, térvészése, a liberalizmus visszaszorulása) során megváltozott a magyar jobboldal történeti legitimációs stratégiája. Míg korábban a differenciálatlan antikommunizmus, vagyis egy negatív historizálás jellemezte, most a Horthy-korra való hivatkozás, a pozitív historizálás. Mindez komoly hatást gyakorolt a történelemtől való közbeszédre, sőt gyaníthatóan a szaktudományos kutatásra is.

Talán ez a tematikai változás magyarázza, hogy a politikától erőteljesen befolyásolt konzervatív-nemzeti történetírásnak nem sok mondanivalója akadt Kádárról és korszakáról az utóbbi időben. E körök reprezentatív intézménye, a Terror Háza/XX. Század Intézet utoljára 2006-ban rendezett a témáról nagyobb szabású konferenciát, ahol képviselők mondandója jobbára a kádári politika és Kádár etikai jellegű elmarasztalásában merült ki.²⁴ Ennek az irányzatnak azóta sincs érdemi kérdése sem a Kádár-problémával, sem a korszakkal kapcsolatban. M. Kiss Sándor 2012-es áttekintésében – jellemző fogalmi ellentmondással – „szükséges kényszerkompromisszumnak” nevezte a kádári rezsimit, amelynek hagyatéka: „egy tehetséges ember által vezérelt társadalom összeomlása, mert ideológiai elkötelezettsége következtében az etikai minimumnak sem volt képes megfelelni.”²⁵ Az etikai minimumot M. Kiss nyilván Kádáron kéri számon, de valamennyire – kényszerű szükségből? – bizonyára a társadalomra is érti.

Az évfordulóra nem született újabb Kádár-életrajz – monográfia azonban igen. Majtényi György, aki egyik korábbi könyvét a szovjet típusú rendszer hazai vezető elitje antropológiájának szentelte, Kádár János mindennapi életéről jelentetett meg könyvet.²⁶ A szerző nagyon precízen térképezte fel az első titkár hétköznapijait, lakhelyét, térhasználatát, időmérlegét, munka- és szabadidős szokásait. Nagyon érdekes megállapítása, hogy Kádár tudatosan formált image-e az egyszerű, puritán, „dolgozó” emberről hány ponton állt ellentétben a valósággal – ez a kultusznélküliség egyfajta Kádár-kultusként értelmezhető. Majtényi egy eleddig nem használt kulcsfogalmat vezetett be a kádárizmusra vonatkozólag: a *ressentiment*-t. A társadalomtudomány Nietzsche nyomán használja, s Majtényi véleménye szerint felette jól alkalmazható a magyar társadalom mentális állapotára az 1956-os vereség utáni helyzetben. „Ez az erővel elfojtott ellenállás, a terror utáni állapot, a rezisztencia kényszerű feladása. A hétköznapi emberek ilyenkor – nem lévén sem legyőzhető ellenfél, sem tér a valódi cselekvésre – képtelenné válnak az ellenállásra. A kollektív düh és irigység megnyilvánulása a *ressentiment*, amely nem ölt látható formát, és amelynek nincs egyértelmű célpontja sem. Az egyének cselekedetei ugyanis szinte kizárólag személyes érdekeket szolgálnak, egymás ellen hatnak és egymást korlátozzák.” A *ressentiment* társadalmát *önfejű* (Majtényi ezt az ugyancsak kulcsfontosságú terminológiát a német társadalomtörténet kommunizmusleírásaiból vette át) egyének alkotják, akik nem hívei, de nem is ellenfelei a diktatúrának, hanem „az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és mindenkor alkalmazkodó” egyének, akik „kizárólag saját közvetlen érdekeiket tartották szem előtt”.²⁷ Kádár úgy tett, hogy a társadalom (vagy az önfejű egyének) szemében ő maga is a *ressentiment* emberének látsszon. Aki maga is sokat szenvedett, és bizonyos fokig – ott fenn, a hatalom csúcsán – a helyzet rabja. „Az első titkár a köztudatban a társadalom emblematisz figurájává vált, az elfojtott forradalom utáni világot jelképező antihőssé, jellegzetes tulajdonságok nélküli emberré, akit éppen az átlagemberekhez való hasonlóság, az arcatlanság, az egyszerűség jellemezett.”²⁸

Révész Sándor – aki Aczél Györgyről írott életrajzával a Kádár-kor egyik úttörő történeti ábrázolója volt²⁹ – Majtényi könyvéről írott bírálatában „sokat ígérő, heurisztikus kiindulópontnak” nevezte a terminológiai újítást. Révész szerint ugyanis a *ressentiment* kiutat jelent a Kádár-korszakról szóló nosztalgikus közérzetet nyelvi világából. Három „egyaránt lapos és hamis képzet él a Kádár-kori többségről. Az egyik szerint a biztonságot és a történelmi adottságok engedte optimumot élvező józan nép becsülte meg Kádárt. A másik szerint gerince tört, eltaknyolódott, bendősoviniszta nemzetrom hordta hátán a diktátort. A harmadik szerint az egészséges többség őrizte a megszállások évtizedein át a nemzeti kontinuitást, és természetes érzékkel különítette el magát az idegenlelkű diktatúrától. Egyikkel sem megyünk semmire.”³⁰ Révész a kádárizmus lényegét inkább a „békés opportunizmus lehetőségében” látja. A magyar társadalom nem egy militarizált rendszerben (Révész nem használja a totalitárius diktatúra fogalmát, de feltehetően erről van szó) választhatott. „A hazug béke választásával együtt járt a nem hadi-, hanem békegazdaság, a nem kaszárnya-társadalom, hanem a fogyasztói társadalom választása is.”³¹ Bár a hivatkozások közül hiányzik, mind Majtényi, mind Révész tézise nagyon közel áll a késő kádárista időszak népi irodalmának rendszerbírálatahoz. 1985-ben a demokratikus ellenzékkel közös monori tanácskozáson Csurka István fogalmazta ezt meg leghatásosabban.³² Ő akkor a legfőbb bajnak a magyar társadalom teljes erkölcsi kiüresedését tartotta, okát pedig az 1956-os vereségben jelölte meg. A vereség elvett minden reményt, hogy a szabad és öntörvényű *magyar élet* egyáltalán lehetséges még – a vereség következményei és emlékezete egy hatalmas üstben fortyognak, amelyet a hatalom a felejtés masszív fedőjével borított le. Ami annak idején baljós és naturalisztikus írói kép volt, az csaknem harminc év múltán a társadalomtudomány nyelvén szólal meg – és persze imponáló mélységű empirikus kutatás bevezetéseképp.

Kádár 100. születésnapján a legjelentősebb összeállítással a hazai jelenkortörténet vállaltan baloldali műhelye, a Politikátörténeti Intézet jelentkezett. A konferencia könyvben is kiadott referátumai mellett az intézet folyóirata, a *Múltunk* kétkötetnyi kettős száma jelent meg *Kádár János és egy korszak arcai* címmel.³³ Az ezen a spektrumon belüli megközelítések eltéréseire jellemző az intézet igazgatójának, illetve legeredményesebb kutatójának írása. Földes György – aki korábban terjedelmes monográfiában dolgozta fel Kádárnak az erdélyi magyarsággal kapcsolatos politikáját³⁴ – a folyóiratban Kádár pályájának leginkább „eredményes” korszakára, a magyar desztalinizáció időszakára hívta fel a figyelmet. A konferencián tartott előadásában úgy foglalt állás, hogy Kádár politikájának sem a kezdet (az 1956-os forradalom leverésében és megtorlásában való részvétele), sem a vég (a szovjet típusú rendszer összeomlása) nem lehet mérce. Ehelyett szerinte azt kell vizsgálni, hogyan változott a társadalom, az ország (az állam) és a nemzet sorsa az egyéni életút időtartamában, azzal kölcsönhatásban. A „kihívások mércéjén mért életút” megértése a cél. Ezt a feladatot persze nem lehet egy esszé keretében elvégezni – még akkor sem, ha például Földes a magyar társadalom helyett a városi-nagyipari munkásság helyzetét vizsgálta csak. (A biográfia logikájától hajtva bevonta viszont a vizsgálódásba Kádár azon felnőtt éveit is – 1945-ig –, amelyeket egy üldözött, föld alá kényszerített törpepárt aktivistájaként ált át...) A mérleg legnagyobbbrészt inkább pozitív – „az ötvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig a nagyobb ügyekben általában helyesen döntött: a kollektivizálásról, 1956 kivonásáról a napi politikából, a társadalom szövetségesként való kezeléséről, arról, hogy Magyarországnak ki kell maradnia a kommunizmus Szovjetunióban meghirdetett építéséből, a reformról”.³⁵ Ripp Zoltán jóval kevésbé normatív, ítélete kevésbé explicit, mint Földesé. Őt a kádári hatalomgyakorlás sikerének természete foglalkoztatja. Ripp ezt, a sikert tartja a kádári legitimitáció különlegességének; amúgy az ugyanúgy oktrojált és ideologikus volt, mint a többi ha-

sonló rendszerű országban. Elvált azonban a „rendszerfenntartó ideologikus”, illetve a „társadalomközpontú, hétköznapi” legitimáció. Utóbbin benyomásom szerint a szerző három dolgot ért. A jóléti-fogyasztói, szociális biztonságot teremtő növekedési garanciát; a nagyhatalmi realitások tiszteletben tartását és a rezsim kezdetének (ide tartozott más-más módon a Rákosi-korszak és 1956) szigorúan szabályozott emlékezetét (ha tetszik, elfojtását). Amíg ezek a „pillérek” érintetlenek maradtak, addig alkalmasak voltak arra, hogy a magyar társadalom elfogadja a Kádár-rezsimet.³⁶

Gyarmati György, számos a korszakkal foglalkozó tanulmány és összefoglaló szerzője egy legutóbbi cikkében arra keresett választ, mivel magyarázható a Kádár-kor iránti szembeötlő nosztalgia. Miért tartja a magyarok többsége – friss felmérések tanulsága szerint csaknem háromnegyede (!) – a rendszerváltás vesztesének magát, ami kétszerese a hasonlóképp vélekedő csehek vagy lengyelek arányának. Gyarmati elsődleges magyarázata az erőszakos, sikertelen vagy oktrojált rendszerváltásokkal, vagyis rettenetes viszontagságokkal terhelt magyar rövid 20. század. Ebben a katalizmasorozatban, annak is a közepén a hosszú Kádár-kor nemcsak szünetet, hanem valódi regenerálódási időszakot jelentett. Az már a demokratikus Magyarország bal-szerencséje, hogy a regenerálódás jelentős részben az ország teljesítőképességén felül valósult meg – az államszocialista rendszer felhalmozta adósság banki és egyéb „kamatainak” fizetése viszont rá hárult. Végül, immár teljesen függetlenül valós teljesítményétől, mérlegétől, örökségétől, a transzformáció elkerülhetetlen deficitjei is táplálják a kádári békeidők iránti nosztalgiát. „Az emlékezet univerzumában – írja Gyarmati – a regnáló rendszereket a társadalom zöme saját boldogulása függvényében értékeli. A nekik megadatott kínálat alapján a rövid huszadik század Magyarországán nem a Kádár-korszak volt jó – az összes többi volt annál is rosszabb.”³⁷

3. A fentebb említett két „centenárium” kiadványban összesen huszonnyolc dolgozat kapott helyet. E tekintélyes számú írás csaknem fele két tematika köré csoportosítható – kirajzolva ezzel a Kádár-korszak iránti érdeklődés legalábbis két fontos irányát. Az egyik – hét tanulmány sorolható ide – az 1956–89 közötti időszak szakpolitikáinak tanulmányozása. Ezek közül is, úgy tűnik, kiemelt figyelemre tarthat számot a szociálpolitika, a lakáselosztás. Az okok nyilvánvalóak – a szociálpolitika *mai* intézményei, szolgáltatási formái, az ezzel kapcsolatos attitűdök és mentalitások rengeteg szállal kötődnek a múlthoz. A külpolitika és a rendszer, illetve az első ember nemzetközi kapcsolatai a másik preferált irány (hat szöveg sorolható ide), ami több tényezővel is magyarázható. Az egyik a források korábbi elzártsága, a másik a téma viszonylag könnyű feltárhatósága és ábrázolása, a harmadik, hogy Magyarország nemzetközi önállósága vagy alárendeltsége könnyű és kézenfekvő érveket szolgáltat a szovjet típusú rendszerbe való koloniális, avagy inkább autonóm betagozódás körüli vitákhoz.

Ez utóbbi vita ezer szállal kapcsolódik a szovjet típusú rendszerek *rendszer szemléletű* leírása során felmerülő paradigma problémájához. Ennek a vitának 1989-ig Nyugaton erőteljes politikai töltete is volt, s a totalitarizmus elméleteinek a különféle revizionista, esetleg modernizációs megközelítésekkel folytatott küzdelme volt a fő tétje. Mai formája a náci totalitarizmus és a sztálini rendszer azonosságáról, hasonlóságáról, formai vagy éppen fundamentális különbségéről szóló kiterjedt diskurzus. Ennek Magyarországon, úgy tűnik, ma kevés visszhangja van. A közbeszédben meglehetősen elterjed a totalitárius paradigma (és a két totalitarizmus azonosítása), a szaktudományos beszélgetésekben jelentős, sőt talán nagyobb tábora van a revizionista-modernizációs megközelítéseknek, s ez valószínűleg a jövőben is így marad. A Politikatörténeti Intézet kiadványaiban nemigen jelennek meg az előbbi hívei. A Kádár-korszak pillanatnyilag legdivatosebb kutatási tematikáját, az 1956 utáni megtorlás ábrázolásait lényegében folytató, az 1956 utáni *állambiztonsági* szervezet te-

vékenységéről szóló leírások szerzői viszont benyomásom szerint elsősorban a totalitárius paradigmában szemlélik a Kádár-korszak szerkezeteit (már ha ez az elméleti igény egyáltalán felmerül).³⁸ Az állambiztonsági történelem vette át (szinte) a hagyományos politikatörténet helyét – jöllehet a Kádár-korszak döntéshozatali mechanizmusainak működéséről még ma sincs akár lineáris, krónikaszerű, összefoglaló leírás.³⁹ A politikatörténet új útjai egyelőre nemigen vehetők ki, de a módszertani váltás aligha kerüli el ezt a területet. Valószínűleg úgy jár majd még az olyan hagyományos műfaj is, mint a biográfia (lásd a Majtényi György könyvéről írottakat fentebb). Fentebb szó volt a gazdaságtörténet úttörő szerepéről a Kádár-korszak kutatásában. Bár az utóbbi csaknem három évtizedben nem készült el a gazdaságpolitika és a reálgazdaság olyanfajta szintetikus leírása, amelyet a nyolcvanas években Petó Iván és Szakács Sándor kezdett el,⁴⁰ a gazdasági tematikában bizonyos jelentős művek születnek majd a közel jövőben is. Tomka Bélának a korszakot (is) százéves trendbe illesztő könyve a magyar gazdaság teljesítményéről, az életszínvonal és az életminőség alakulásáról vagy Ö. Kovács József monográfiája a magyar mezőgazdaság és az agrártársadalom Kádár-kori átalakulásáról fémjelzik a kutatás spektrumát és lehetőségeit.⁴¹ A szovjet típusú rendszer máig alapvető rendszerszemléletű leírása, Kornai János *A szocialista rendszer* című műve is⁴² – legalábbis bizonyos fokig – reformközgazdaságtani-gazdaságtörténeti megközelítésekre nyúlik vissza.

Végezetül még két tendenciáról szeretnék szólni, ami benyomásom szerint meghatározó lehet a következő időszak jelenkortörténet-írására. Az egyik az emlékezet szerepének felértékelődése, ami egyrészt világtendencia, s az emlékezet különféle formái iránti felfokozott érdeklődésben ölt testet.⁴³ Másrészt az emlékezet a kádárizmus lényegével függ össze. A kádárizmus ugyanis több mint sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszer praxisától. Világérzékelés is, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezett. Viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Ebből most csak az időre szeretnék utalni, amelynek alapja a Rákosi-korszak, de távoli visszfényként a Horthy-korszak is. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A kádári jelen-szocializmus jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a távolabbi múlt („kapitalista”) viszonyait is. A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálózat akkor kapta meg *túlnyomórészt* pozitív töltését, amikor anyagi alapjai megrendültek, s mindez érzékelhetővé is vált. A kádárista *világérzékelés* egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás*. A *bármikor rosszabbra fordulhat* életérzése. Pontosan ez tette *végképp, visszamenőleg* a helyére az egész Kádár-korszakot: a rendszerváltozás és a transzformációs válság bizonyossága. A kádárista percepció tehát valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán – az emlékezet konstrukciós folyamatai alakították. E konstrukciós folyamat tanulmányozása lehet a kádárizmus lényegéről szóló diskurzusok egyik fő témája.

A másik tendencia a folytonosság és a szakítás hangsúlyeltolódása. Annak idején a szovjet típusú rendszer saját történelmi emlékezetét elsősorban a diszkontinuitás szinte görcsös hangsúlyozásával kezdte kiépíteni. A „szocializmus” teljesen új korszak az emberiség történetében, hirdették, új minőséget hoz(ott) létre. A múlt csupán az előfeltételek objektív megtemetője, valamint pantheon, melyben a korukat megelőző nagy társadalmi forradalmárok hamvai porladnak. A hazai történetírás Kádár-kori szakszerűsödésének és színesezésének fontos jelzője volt a társadalmi, gazdasági kontinuumok kimutatása a hatvanas évektől. A demokratikus átmenet után hasonló dinamika figyelhető meg a közbeszédben. A kilencvenes évek diskurzusának toposza a szakítás a „kommunizmus”, a szocializmus, a pártállami rendszer megannyi szerkezetével és jelenségével. Idestova negyedszázad után mindinkább

meggyőződéssé válik – s a Kádár-kor újabb történetírása adalékok sokaságát szállít-hatja hozzá –, hogy sokkal több köti össze a jelent (sőt, a jövőt) a távolinak tetsző 20. századdal, mint azt 1989 után sokan magabiztosan hirdették. Feltételezhető tehát, hogy intézmények, attitűdök, mentalitások és kultúrák kontinuumma egyszerre szolgál módszertani kiindulópontként, s ad kutatási programot a Kádár-korszakról szóló történetírásnak a legközelebbi jövőben.

■ JEGYZETEK

1. Rövid áttekintését lásd Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011. 97–137.
2. Erről lásd Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján*. In: *Uő: Történelemszinkurzusok*. L'Harmattan, Bp., 2002. 35–58; Bartha Eszter: *A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái*. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 15–39; Horváth Sándor: *A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához*. Századvég, Új folyam 40. 2006. 2. sz. 3–30, továbbá Gyáni Gábor: *A mai magyar történetírás dilemmái*. In: *Uő: Relatív történelem*. Bp., 2007. 285–297.
3. Jacques Rupnik erre már korán felhívta a figyelmet, lásd Jaques Rupnik: *Totalitarianism Revisited*. In: John Keane (ed.): *Civil Society and the State*. Verso, New York–London, 1988. 263–289.
4. Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Bp., 1998. Hasonló megközelítés jellemezte Gyarmati György összefoglalóit, lásd pl. Gyarmati György: *Politika és társadalom, 1945–1989. A rendszerváltás, 1989–1994*. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX században*. Babits, Szekszárd, 1996. 140–281.
5. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Rubicon – ÁBTL, Bp., 2011.
6. Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth, Bp., 1998. – Tőkést megelőzően Felkay András irt monográfiát a Kádár-kori Magyarország és a Szovjetunió viszonyáról – természetesen külföldön, lásd Andrew Felkay: *Hungary and the USSR, 1956–1988: Kadar's Political Leadership*. Greenwood Press, 1989.
7. Martin Malia: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia*. Simon and Schuster, New York, 1994.
8. Tőkés: i. m. 32–34.
9. Richard Lowenthal: *Beyond Totalitarianism?* In: Irving Howe (ed.): *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century*. Harper & Row, New York, 1983. 209–267.
10. Tőkés: i. m. 34–38.
11. Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Osiris, Bp., 1999. 399–400.
12. William Shawcross: *Crime and Compromise. János Kádár and the Politics of Hungary since Revolution*. Dutton, New York, 1974.
13. Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Magvető, Bp., 1982.
14. Ide sorolhatók az MSZMP vezető testületeinek ülésjegyzőkönyvei, továbbá a Kádár levelezéséből, illetve az 1951-es Kádár-per és a rehabilitációs eljárás dokumentumaiból válogatott alapvető kötetek. Lásd Kosztricz Anna, Lakos János és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. 1–2. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993; Balogh Sándor és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1956–1957*. 1–5. Intera – Napvilág, Bp., 1993–1998; Némethné Vágyi Karola, Soós László és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997; S. Kosztricz Anna, Némethné Vágyi Karola és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–60. évi jegyzőkönyvei*. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1999; Huszár Tibor (összeáll.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Osiris, Bp., 2002; Varga László (szerk. és bev.): *Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2001. stb.
15. Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1912–1956*. I–II. Szabad Tér Kiadó, Bp., 2001–2003. A legfontosabb forráskiadványokról és Huszár kötetéről lásd Mink András fontos esszéjét: *A történelmi Kádár*. BUKSZ 2002. 1. sz. 15–28.
16. Roger Gough: *Kádár János, a jó elvtárs?* J LX Kiadó, Bp., 2006.
17. Tóth Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak”*. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág, Bp., 2007.
18. Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.
19. Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2009.
20. György Péter: *A néma hagyomány*. Magvető, Bp., 2000.
21. György Péter: *Kádár kópönyege*. Magvető, Bp., 2005.
22. György Péter: *Apám helyett*. Magvető, Bp., 2010.
23. Lásd erről Romsics Ignác: *Múltról a mának*. Osiris, Bp., 2004. 315–369; újabban Turbucz Dávid: *Kultusz és ellenkultusz*. Mozgó Világ 2012. 8–9. sz. 19–27.
24. Vargyas Zoltán (fel. szerk.): *Mit kezdünk vele? Kádár János (1912–1989)*. XX. Század Intézet, Bp., 2007.
25. M. Kiss Sándor: *Kádár*. Rubicon 2012. 8. sz. 48–55.
26. Majtényi György: *Vezércsel. Kádár János mindennapjai*. Libri – Magyar Nemzeti Levéltár, Bp., 2012.
27. Uo. 11–12.
28. Uo.
29. Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík, Bp., 1997.

30. Révész Sándor: *Egy könyv, ami lesz*. Mozgó Világ 2013. 3. sz.
 31. Uo.
 32. Lásd Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás 1985. június 14–16*. 1956-os Intézet, Bp., 2005.
 33. Múltunk 2012. 1, 2. sz.; Földes György–Mitrovits Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem*. Napvilág, Bp., 2012. Mind a konferencián, mint a folyóiratszámában számos, a Politikatörténeti Intézet vállalt megközelítésétől eltérő meggyőződésű történész fejtette ki téziseit, mint például Romsics Ignác, Borhi László, Csizmadia Ervin, Roger Gough, Majtényi György, Tomka Béla vagy éppen e sorok írója.
 34. Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989*. Napvilág, Bp., 2007.
 35. Földes György: *Ívek és töréspontok Kádár János politikai pályáján*. In: Földes–Mitrovits (szerk.): i. m. 33.
 36. Ripp Zoltán: *Volt-e kádárizmus? Ideológia és praxis*. In Földes–Mitrovits (szerk.): i. m. 43–68.
 37. Gyarmati György: *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal*. Metszetek 2013. 2. sz.
http://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf Utolsó letöltés: 2013. augusztus 24.
 38. Lásd Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. 1956-os Intézet – Corvina, Bp., 2008. Az állambiztonsági szervezet történetéről született irodalomról még nem készült átfogó szemle, holott jelentősége éppen annyira indokolná, mint amennyire terjedelme megehezíti.
 39. Egyes válságperiódusokról persze igen, erre jó példa Huszár Tibor: *1968. Budapest – Prága – Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér, Bp., 1998.
 40. Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1985. (A monográfia az 1960-as évek közepéig tárgyalja a magyar gazdaság történetét.)
 41. Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai, Bp., 2011; Ó. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.
 42. Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG, Bp., 1993.
 43. Gyáni Gábor: *A Kádár-kor a kollektív emlékezetben*. In: Uő: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 167–188; Kovács Éva (szerk.): *Tűkörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Intézete – 1956-os Intézet, Bp., 2008.

